

ПОЛТАВСЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ МЕДИЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра філософії та суспільних наук

Лекція з навчальної дисципліни
«Історія України»

**Тема 2. Українські землі
наприкінці XII – початок
XVII ст.**

План

1. Утворення, піднесення і занепад Галицько-Волинської держави. Роль Галицько-Волинського князівства в історії української державності.
2. Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського.
3. Польська експансія на українські землі наприкінці XIV- в середині XVI ст. Люблінська унія.
4. Феномен козацтва: генезис, характерні ознаки та особливості. Запорозька Січ.
5. Козацько-селянські повстання наприкінці XVI – початку XVII ст. Козацтво як впливовий чинник міжнародного життя.

**1. Утворення, піднесення і занепад Галицько-Волинської держави.
Роль Галицько-Волинського князівства в історії української державності.**

Наприкінці XII — у першій половині XIII ст. князівства Середнього Подніпров'я — Київське, Чернігово-Сіверське та Переяславське через низку обставин (нескінченні князівські міжусобиці, певну зміну світових торговельних шляхів, активізацію нападів кочівників, відтік населення з південних районів тощо) економічно та політично занепадають. Монгольська навала посилила та поглибила руйнівні процеси в цьому регіоні.

Іншою була ситуація в південно-західній частині Русі, де 1199 р. з'явилося нове державне об'єднання — Галицько-Волинське князівство. Майже впродовж півтора сторіччя воно відігравало надзвичайно важливу роль у житті східних слов'ян.

Виникненню та піднесенню Галицько-Волинської держави сприяла низка чинників:

- 1) вдале географічне положення (віддаленість від Києва послаблювала вплив центральної влади, природні умови робили ці землі важкодоступними для степових кочівників, крім того, князівство розташовувалося на перехресті стратегічно важливих торгових шляхів);
- 2) необхідність спільної боротьби двох князівств проти агресії з боку Польщі та Угорщини, а згодом проти монгольського нашествия та іга;
- 3) енергійна об'єднавча політика князів Романа Мстиславича (1199—1205) та Данила Романовича Галицького (1238—1264);
- 4) існування на території князівства багатих родовищ солі, що сприяло економічному зростанню та інтенсифікації торгівлі.

Державний розвиток Галицько-Волинського князівства відбувався в кілька етапів.

I етап (1199—1205) — утворення та становлення.

Спираючись на середнє і дрібне боярство та міщан, волинський князь Роман у 1199 р. придушує опір великих бояр і об'єднує Галичину й Волинь. Сміливий воїн, талановитий політик, жорстокий володар, князь веде активну зовнішню політику. Переможні походи проти Литви та Польщі помітно підняли його авторитет та посилили вплив на Русі. Вже 1202 р. Роман оволодіває Києвом і стає великим князем. Літописець називає його «самодержцем всея Русі».

Оволодівши значною частиною київської спадщини, Галицько-Волинське князівство на зламі XII—XIII ст. за розмірами своїх володінь не поступалося Священній Римській імперії. Його зміцнення на тлі прогресуючого занепаду князівств Середнього Подніпров'я свідчило про те, що центр політичного та економічного життя поступово пересувається в західному напрямку. Центром своєї держави Роман обрав не орієнтований на Візантію Київ, а близький до кордонів західних держав Галич. Потужна торговельна артерія Буг — Дністер витісняє занепадаючий шлях «із варяг у греки».

Роман стає помітною фігурою на європейській історичній сцені, про що свідчить пропозиція Папи Римського 1204 р. в обмін на прийняття князем католицизму коронувати його. Галицько-Волинський князь втягується в жорстоку боротьбу між Гогенштауфенами і Вельфами, яка загострилася в тодішній католицькій Європі. Проте не тільки мечем здобував собі славу Роман. В останні роки життя він запропонував модель підтримки «доброго порядку» на Русі. Планувалися припинення князівських міжусобиць, консолідація сил для відпору зовнішнім ворогам, запровадження майорату (передачі князівського столу й усіх земель старшому сину, з метою зупинити процес роздрібненості) та вибори київського князя (у разі смерті) шістьма найбільшими на Русі князями.

Проте галицько-волинському князю не вдалося об'єднати Русь. У 1205 р. він трагічно загинув поблизу польського містечка Завихоста під час сутички з вояками краківського князя Лешка Білого.

**Роман Мстиславич
(1199—1205)**

II етап (1205—1238) — тимчасовий розпад єдиної держави.

Зі смертю Романа розпочинається майже 30-річний період боротьби за галицький стіл. Характерними ознаками державного життя у цей час були:

— прогресуюче свавілля бояр, які дійшли до безпрецедентного порушення норм феодального права — оголошення князем боярина Владислава Кормильчича (1213—1214);

— безперервне втручання у внутрішні справи західноруських земель сусідніх держав — Угорщини та Польщі, проявом якого було проголошення «королем Галичини та Володимирії» п'ятирічного угорського королевича Калмана (Коломана), одруженого з дворічною польською княжною Саломеєю (розпочата після цього воєнна окупація тривала від 1214 р. до 1219 р.);

— зростаюча монгольська загроза, що вперше заявила про себе 1223 р. на березі ріки Калки (галицькі та волинські формування входили до коаліції руських князів);

— енергійна боротьба за відновлення державної єдності Данила Галицького яка успішно закінчилася 1238 р.

Владислав Кормильчич

Князь галицький
1213 — 1214

III етап (1238—1264) — об'єднання та піднесення, активна боротьба із золотоординським ігом.

Відновивши єдність, Галицько-Волинське князівство набирає сили та відвойовує втрачені позиції. Навесні 1238 р. Данило розгромив тевтонських лицарів Добжинського ордену під Дорогочином. Незабаром він знову поширює свій вплив на Київ, у якому залишає управляти свого воєводу Дмитра. Відчуваючи реальність постійної загрози із заходу і сходу, зводить низку міст-замків (Данилів, Кременець, Угровеськ та ін.).

Коли полчища Батия рушили в Угорщину, Данило повернувся на рідні землі. Тут його чекали не тільки значні демографічні втрати, руїни та згарища, а й чергове зіткнення зі свавіллям галицьких бояр, які запросили на престол маріонеткового чернігівського княжича Ростислава. Одержавши 1245 р. у битві під галицьким містом Ярославом перемогу над військами Ростислава, Данило знову відновлює єдність Галицько-Волинського князівства. У тому ж 1245 р. князь змушений їхати до Золотої Орди, щоб одержати ярлик на управління землями. Формально визнавши залежність від хана, Данило намагався тим самим виграти час для збирання сил та підготовки вирішального удару по золотоординцях.

Водночас з політикою внутрішнього зміцнення князівства Данило Галицький у зовнішньополітичній сфері намагається створити антиординську коаліцію. Князь не тільки примирюється, а й налагоджує союзницькі відносини зі своїми колишніми ворогами — Польщею, Угорщиною та Литвою. Ці зовнішньополітичні кроки галицько-волинського князя не привели до утворення антиординської коаліції. По-перше, основні інтереси західних сусідів Данила були зосереджені на заході, а не на сході. По-друге, у 1252 р. Золота Орда завдала спустошливого превентивного (запобіжного) удару по Володимиро-Суздальському князівству, внаслідок якого князь Андрій втратив свій стіл і втік до Швеції.

Скориставшись скрутним становищем Данила Галицького, римський папа Інокентій IV пообіцяв галицько-волинському князю реальну допомогу в боротьбі з золотоординцями та королівську корону за умови укладення унії руської православної церкви з католицькою під покровительством папи. Намагаючись використати всі сили для боротьби проти іга, Данило погоджується на ці умови. У 1253 р. в місті Дорогочині відбувається його коронація. У цьому ж році Папа Римський оголошує Хрестовий похід проти татар, до участі в якому закликав Польщу, Чехію, Померанію та Сербію. Проте через низку причин (більшість названих країн були втягнуті в боротьбу за австрійську спадщину, їх роздирали внутрішньополітичні негаразди, не могли вони забезпечити й кількісної переваги над військовими формуваннями монголів) плани ще одного Хрестового походу так і залишилися нездійсненими. Не відчувши реальної допомоги з боку папської курії, Данило розриває угоду з Ватиканом і вступає у відкриту збройну боротьбу із Золотою Ордою.

Наприкінці 1254 р. Данило Галицький перейшов у наступ проти військ Куремси, який намагався окупувати Галицьке пониззя. Внаслідок вдалих та рішучих дій князю вдалося відвоювати в кочівників землі вздовж Південного Бугу, Случі та Тетерева. До його планів входило визволення Києва, але саме в цей час литовський князь Міндовг розриває укладений 1254 р. військовий союз, який було скріплено заручинами сина Данила — Шварно та дочки Міндовга. Це різко змінює ситуацію — протягом 1255—1256 рр. безперервно триває протистояння з Литвою.

Змінивши слабого Куремсу на досвідченого Бурундая, якого літописець називає «безбожним, лихим, окаянным», Орда розпочинає 1258 р. новий масований наступ. Не маючи сил для протидії, Данило Галицький під тиском вимог Бурундая був змушений віддати наказ про знищення укріплень Володимира, Луцька, Львова, Кременця, Данилова та інших міст. Збереглися лише оборонні споруди неприступного Холму. Саме в цьому місті після тяжкої хвороби 1264 р. помирає князь Данило.

IV етап (1264—1323) — стабільність і піднесення.

Після смерті Данила Галицького князівство знову втрачає свою єдність: його землі поділено між трьома нащадками князя — Левом, Мстиславом і Шварно.

Прагнучи стабільності, Шварно укладає союз Галицького князівства з Литвою, але це об'єднання не було тривалим. Найпослідовніше продовжував державницьку політику батька Лев Данилович (1264—1301). Хоча він і був змушений визнати залежність від улусу Ногая, все ж саме цей князь приєднав до своїх володінь Закарпаття та Люблінську землю. Завдяки цьому територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю свою історію.

На зламі XIII—XIV ст. відновилася єдність Галицько-Волинської держави під владою наступника Лева — князя Юрія I (1301—1315). Це був період, коли Золота Орда, яку роздирали внутрішні міжусобиці та чвари, поступово втрачала владу над підкореними територіями. Юрію вдалося скористатися цією сприятливою обставиною для зміцнення власних позицій. Він, як і Данило, прийняв королівський титул і назвав себе «королем Русі та князем Володимирі». За період правління Юрія I стабілізувався суспільний розвиток, розквітло міста, піднеслася торгівля, зріс економічний добробут.

Лев Данилович

Шварно Данилович

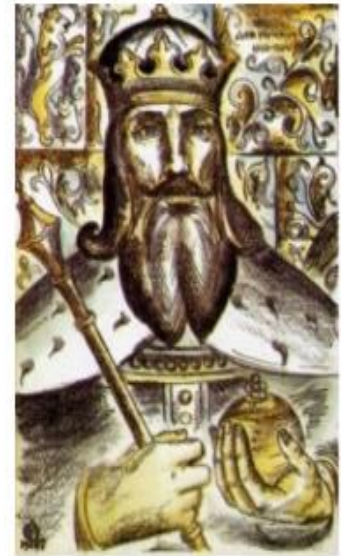

Мстислав Данилович

Наступниками Юрія I стали його сини — Андрій та Лев II (1315—1323). Вони поділили територію князівства на сфери впливу, але правила спільно, дуумвіратом, і тому розпаду єдиної держави не відбулося. Романовичі проводили активну зовнішню політику: налагодили союзницькі відносини з Польською державою та Тевтонським орденом. Ці союзи мали антилитовську та антиординську спрямованість. Однак братам не вдалося ефективно протидіяти експансії Литви — Дорогочинську та Берестейську землі було втрачено. Трагічно для них закінчилася і боротьба з Ордою: 1323 р. у битві з військами хана Узбека молоді князі загинули.

Андрій та Лев II Юрійовичі (1308-1323)

У етап (1323—1340) — поступовий занепад.

Загибель Андрія та Лева II, які не мали дітей, увірвала пряму лінію династії Романовичів, що призвело до посилення політичного впливу галицького боярства, зростання чвар та міжусобиць у феодалській верхівці, втручання іноземних держав у внутрішні справи галицько-волинських земель. Майже два роки галицько-волинський трон залишався без правителя. Лише 1325 р., внаслідок компромісу між місцевим боярством і правителями Польщі, Угорщини та Литви, главою держави було обрано 14-річного мазовецького князя Болеслава Тройденевича, сина Марії, дочки Юрія I Львовича. Юний князь, який прийняв православ'я та ім'я Юрія II Болеслава, не став маріонеткою в руках бояр, а проводив самостійну внутрішню і зовнішню політику. Проте апогей свого розвитку Галицько-Волинська держава вже пройшла. Період правління Юрія II став поступовим занепадом Галицько-Волинського князівства: посилювався ординський вплив, безуспішною була боротьба з Польщею за Люблінську землю, міста дедалі більше контролювалися іноземними купцями та ремісниками, національна знать відійшла від адміністративної влади, місцеве населення нахилилося до католицизму.

Масове невдоволення народу політикою Юрія II дало підставу боярам не тільки для антикнязівської агітації, а й для активних насильницьких дій. Внаслідок боярської змови у квітні 1340 р. Юрія II Болеслава було отруєно. Після цієї події зберегти єдність колись могутнього Галицько-Волинського князівства вже не вдалося. Протягом короткого часу держава занепадала та розчленувалася, її землі опинилися під владою чужоземців: Галичина — під Польщею, Волинь — під Литвою, Буковина — у складі Молдавського князівства.

Юрій II – Болеслав Тройденевич

(1325 – 1340 pp.)

Роль Галицько-Волинського князівства в історії української державності

Будучи безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, Галицько-Волинське князівство відіграло надзвичайно важливу роль в історії українського народу:

- зберегло від завоювання та асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства, сприяло їхній консолідації та усвідомленню власної самобутності;
- стало новим після занепаду Києва центром політичного та економічного життя;
- модернізувало давньоруську державну організацію;
- розширило сферу дії західноєвропейської культури, сприяло поступовому подоланню однобічного візантійського впливу;
- продовжило славні дипломатичні традиції Київської Русі, ще 100 років після встановлення золотоординського іґа представляло східнослов'янську державність на міжнародній арені.

2. Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського.

Перервана традиція літописання зумовила наявність білих плям в історії польсько-литовської доби. Через це частина істориків період існування Великого князівства Литовського до Люблінської унії 1569 р. вважає часом існування Литовсько-Руської держави, а решта переконана, що цієї доби йшов процес перетворення українських земель на литовську провінцію.

Така розбіжність поглядів пов'язана з тим, що час перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського мав надзвичайно важливу особливість: він складався з неоднакових за тривалістю та змістом періодів, у межах яких домінувала то одна, то інша тенденція.

I етап (1340—1362) — «оксамитове» литовське проникнення.

Литовське князівство розпочало своє проникнення на Русь ще за часів Міндовга (1230—1263). Головним об'єктом тоді стали західноруські (білоруські) землі. У часи наступника Міндовга — Гедиміна (1316—1341) — почалося включення до складу Литовського князівства південно-західних руських (українських) земель. Яскравим виявом зміцнення литовських позицій у цьому регіоні стало те, що після раптової смерті Юрія II Болеслава на княжому столі Волині закріпився син Гедиміна Любарт, який номінально вважався і галицько-волинським князем. Внаслідок польсько-угорсько-литовського протистояння в боротьбі за галицько-волинську спадщину Польща отримує Галичину, Литва — Волинь.

Скориставшись у 50-ті роки XIV ст. слабкістю Золотої Орди (після смерті хана Джанібєка 1357 р. тут розпочинається хвиля міжусобиць, протягом 1359—1361 рр. у золотоординській столиці Сараї змінюється сім ханів, а 1362 р. Орда розпадається на дві частини з кордоном по Волзі), литовці активно починають новий етап проникнення в землі колишньої Київської Русі. Наступник Гедиміна Ольгерд (1345—1377) чітко формулює основне завдання: «Вся Русь просто мусить належати литовцям». Витіснення татарських ханів сприяло поступовій інкорпорації (включенню) Чернігово-Сіверщини, Київщини, Переяславщини до складу Литовської держави. Після перемоги 1362 р. над татарами на березі р. Сині Води (притока Південного Бугу) до сфери литовського впливу потрапило і Поділля.

Дії литовців на теренах України не мали характеру експансії, схожої на завоювання монголів. Збройне протистояння в боротьбі за українські землі відбувалося переважно між литовцями та іншими чужинцями — претендентами на спадщину Київської Русі. Місцеве населення або зберігало нейтралітет і не чинило опору, або ж підтримувало утвердження литовського правління, яке витісняло золотоординське. Литовська влада була м'якшою, толерантнішою, ніж татарська. На приєднаних до Литви землях руські князі зберігали свою автономність. У зв'язку з цим відомий історик О. Субтельний назвав процес збирання українських земель Литвою «проникненням, включенням, приєднанням».

II етап (1362—1385) — «ослов'янення» литовських правителів.

Майже до кінця XIV ст. Велике князівство Литовське було своєрідною федерацією земель-князівств, повноцінними, рівноправними суб'єктами якої виступали землі Київщини, Чернігово-Сіверщини, Волині та Поділля. Збереглася стара система управління, у якій лише руська князівська династія Рюриковичів поступилася місцем литовській Гедиміновичів.

Оцінюючи ситуацію в Литовській державі, яка утворилася після 1362 р., П. Яковенко зазначає: «Витворений без помітних завоювницьких зусиль новий державний організм являв собою вельми неординарний суб'єкт історії — державу, у якій від народу-завойовника, по суті, залишалася тільки назва: Велике князівство Литовське. Фактично ж майже 90% населення становили русини, тобто білоруси та українці».

Така ситуація певною мірою нагадувала прихід варягів на Русь, наслідком якого стала асиміляція, розчинення їх у потужному слов'янському етнічному масиві. Про започаткування аналогічного процесу — «ослов'янення» литовських правителів у другій половині XIV ст. — свідчать факти: розширення сфери впливу руського православ'я на терени Литовської держави; утвердження «Руської правди» державною правовою основою; визнання руської мови офіційною державною мовою; запозичення литовцями руського досвіду військової організації, будівництва фортець, налагодження податкової системи, формування структури князівської адміністрації тощо.

Оскільки власне литовські етнографічні землі в цей час становили лише десятку частину новоствореної держави, литовські правителі, намагаючись втримати під своїм контролем інкорпоровані землі, послідовно дотримувалися правила: «Старого не змінювати, а нового не впроваджувати». Офіційний титул литовського князя розпочинався словами: «Великий князь Литовський і Руський». Створюється ілюзія продовження давньоруської державності. Проте литовці не стали другими варягами. Процес асиміляції завойовників не завершився. Події розгорнулися інакше. Починаючи з правління Ягайла (1377—1392) у Литовській державі дедалі більше набирають сили тенденції централізму, а 1385 р. між Литвою та Польщею укладено Кревську унію, яка докорінно змінює становище південно-західних руських земель.

III етап (1385—1480) — втрата українськими землями залишків автономії.

Затиснута між Тевтонським орденом та Московським князівством, Литва отримала наприкінці XIV ст. від ослабленої Польщі пропозицію: шляхом династичного шлюбу польської королеви Ядвіґи та литовського князя Ягайла об'єднати сили двох держав. У 1385 р. було укладено Кревську унію, суттю якої була інкорпорація Великого князівства Литовського до складу Польської держави. За умовами унії Ягайло, одружуючись з Ядвіґою, отримував титул короля Польщі й зобов'язувався окатоличити литовців та «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської».

Така відверто пропольська політика зумовила швидку появу литовсько-руської опозиції, яку очолив князь Вітовт (1392—1430). Підтриманий зброєю литовських феодалів та руських удільних князів, він 1392 р. був визнаний довічним правителем Литовського князівства. Намагаючись зміцнити внутрішню політичну єдність власної держави, максимально централізувати управління, Вітовт незабаром переходить до ліквідації південно-західних руських удільних князівств — Волинського, Новгород-Сіверського, Київського, Подільського. У цих землях починають управляти великокнязівські намісники. Внаслідок цього посилюється соціальний гніт і зводиться нанівець колишня автономія українських земель. Виношуючи плани «великого княжіння на всій Руській землі», Вітовт постійно розбудовував систему опорних укріплень у Барі, Брацлаві, Звенигороді, Жванці, Черкасах та інших містах. Проте ці плани так і не вдалося реалізувати. Поступальний рух на схід було припинено, в 1399 р. у битві з татарами на Ворсклі загинули найкращі військові формування Литви та Русі. Водночас воєнний потенціал князівства був ще значним, про що свідчить перемога об'єднаних сил слов'ян і литовців над Тевтонським орденом 1410 р. під Грюнвальдом.

Нова польсько-литовська унія 1413 р. у Городлі засвідчила зростаючу дискримінацію православного населення. Відповідно до цього документа католики могли брати участь у великокняжій раді, участь православних у державному управлінні обмежувалася. Розширенню сфери впливу католицизму сприяли роздача католицькій церкві українських земель, заснування католицьких єпископських кафедр у Кам'янці-Подільському та Луцьку. Подальше зближення та блокування польської та литовської шляхти поступово зміщувало акценти визвольної боротьби в українських землях: поряд з антипольським наростає антилитовський рух, що вилився в народні виступи 1440 р. на Волині та Київщині. Намагаючись проводити гнучку внутрішню політику, литовська верхівка спершу іде на відновлення Київського та Волинського удільних князівств, але протягом короткого часу (1452—1471) навіть ці залишки автономії українських земель були остаточно ліквідовані, а землі стали звичайними провінціями Литви.

IV етап (1480—1569) — посилення литовсько-російської боротьби за право бути центром «збирання земель Русі».

Остаточна втрата українськими землями у складі Литви автономних прав у часі збіглася з піднесенням Московського князівства. Консолідуючи навколо себе навколишні землі, воно трансформувалося в єдину централізовану Російську державу. З поваленням 1480 р. ординського іґа Москва дедалі гучніше та активніше заявляє про себе як про центр «збирання земель Русі». Вже 1489 р. Іван III вперше зауважує Великому князю литовському та королю польському Казимиру: «Наши города, и волости, и земли, и воды король за собою держит».

Початок XVI ст. характеризується загостренням московсько-литовського протистояння. Війни та збройні сутички тривали майже безперервно — 1500—1503, 1507—1508, 1512—1522 рр. Під час невщухаючої боротьби російська сторона неухильно намагалася довести, що саме цар і є справжнім «государем усієї Русі». За цих обставин під впливом зростаючого соціального гніту, релігійної дискримінації, загрози ополячення та окатоличення в умовах ліквідації залишків автономії в українських землях помітно поширюються проросійські настрої. Це виявляється в добровільному переході під владу Москви деяких князів зі своїми володіннями (Чернігово-Сіверські князі, Белєвські, Воротинські, Новосильські, Одоєвські, Шемячич); в організації змов і повстань (1481 р. невдала змова Олельковича, Бельського та Гольшанського з метою вбивства короля Казимира, 1507 р. антилитовське повстання князя М. Глинського на Київщині та Поліссі); втечах та переселенні селян до Російської держави та ін. Намагаючись максимально сконцентрувати сили проти своїх зовнішніх ворогів, Польща і Литва 1569 р. укладають Люблінську унію. Утворюється нова держава — Річ Посполита. З цього моменту українські землі опиняються у складі Польщі. Починається якісно новий етап їх розвитку.

Отже, перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського тривало декілька віків. У середині XIV ст. розпочалося м'яке, «оксамитове», але досить активне литовське проникнення у землі колишньої Київської Русі. У цей час Литва намагалася толерантно ставитись до місцевого населення, органічно сприймати його традиції та досвід. Після укладення Кревської унії (1385) українські землі остаточно втрачають залишки автономії, а з 1480 р. потрапляють в епіцентр московсько-литовського протистояння. Після утворення Речі Посполитої (1569) вони стають частиною Польщі, що призводить до ополячення та окатоличення українського люду.

3. Польська експансія на українські землі наприкінці XIV- в середині XVI ст. Люблінська унія.

Боярська змова, через яку загинув у квітні 1340 р. галицько-волинський князь Юрій II Болеслав, стала своєрідним сигналом до нового вторгнення Польщі в українські землі. Експансія здійснювалася під прикриттям гасла захисту католиків Галичини. Захопивши Львів та пограбувавши княжий палац на Високому Замку, польський король Казимир III готував розширення агресії з метою оволодіння землями краю. У відповідь на такі зухвалі дії поляків місцеве населення підняло повстання, на чолі якого став боярин Дмитро Дедько. Повстанці не тільки визволили власні землі, а й, запросивши на допомогу татар, спустошили територію Польщі аж до Вісли. Протистояння закінчилося компромісом: Казимир III був змушений визнати Дедька правителем Галичини, а той — формальне верховенство польського короля. На деякий час на теренах колишнього Галицько-Волинського князівства виникли два державних утворення: Волинське князівство, на чолі якого стояв князь литовського походження Любарт (Дмитро) Гедемінович, і олігархічна боярська автономна республіка у Галичині, лідером якої був «управитель і староста Руської землі» Дмитро Дедько.

Смерть 1344 р. Дмитра Дедька стала приводом для активізації боротьби Польщі, Угорщини та Литви за спадщину Галицько-Волинського князівства. Уклавши мир з хрестоносцями, домігшись нейтралітету Золотої Орди, Казимир III розпочав 1349 р. другу широкомасштабну експансію в українські землі. Ідеологічним підґрунтям вторгнення стало поширення католицизму на схід, саме тому король проголосив себе «щитом християнства», а завойовницький напад називав Хрестовим походом проти язичників-литовців та схизматиків-православних.

У 1366 р. після тривалого збройного протистояння, під час якого Польщу підтримувала Угорщина, а Литву — місцеве українське населення, польська держава підпорядкувала собі Галичину і частину Волині. Внаслідок експансії до коронних польських земель було доточено майже 52 тис. км² із населенням 200 тис. осіб, що збільшило територію Польщі майже в 1,5 раза.

Казимир III Великий

польск. Kazimierz III Wielki

Дмитро Дедько

Галицький староста

Польське проникнення в українські землі кардинально відрізнялося від литовського: польський уряд з самого початку утвердження в цьому регіоні намагався зробити його своєю провінцією, нав'язати польське право та адміністративну систему, витіснити православ'я шляхом утвердження католицизму, що викликало опір та протидію місцевого населення.

Черговий історичний поворот у долі Галичини стався 1370 р., коли після смерті Казимира внаслідок династичної угоди цей край перейшов під владу Угорщини. Однак після укладення Кревської унії (1385) Польща знову набирає силу і 1387 р. остаточно приєднує Галичину до своїх володінь. Розпочинається ополячення та окатоличення. На галицьких землях утворюється Руське воєводство, яке згодом перетвориться на провінцію Польського королівства. Латина стає офіційною мовою, всі привілеї та права надаються винятково польській шляхті та католицькому населенню. Ці обставини підштовхнули частину галицьких бояр до прийняття католицизму, який давав змогу отримати рівний з поляками правовий статус.

Кревська унія стала першою спробою Польщі поглинути Велике князівство Литовське, проте активний опір литовської, української та білоруської знаті зашкодив втіленню цього задуму. Опозицію очолив литовський князь Вітовт, але і йому після нищівної поразки від татар 1399 р. довелося дати клятву на вірність Ягайлові. У 1401 р. він підписує договір, відповідно до якого великокняжа влада в Литві та землі, у тому числі українські, після смерті Вітовта musiли повернутись Ягайлові.

Владислав II Ягайло

Участь у переможній битві під Грюнвальдом суттєво укріпила політичні позиції Великого князівства Литовського. Польща, не бажаючи розриву польсько-литовської унії, пішла на певні поступки Литві.

У 1413 р. в м. Городлі між польським королем Ягайлом і великим князем литовським Вітовтом було укладено Городельську унію. Згідно з нею Польща змушена була визнати право на існування політично самостійного Великого князівства Литовського, українські землі після смерті Вітовта не мали переходити під владу польського короля, як це свого часу передбачалось Віленською унією, а залишалися у складі Литовської держави. Проте Польща не відмовлялася від поглинання Великого князівства Литовського, вона лише змінила тактичну лінію. Багаторічні намагання через зовнішній тиск розширити сферу польського впливу на литовські території поступилися місцем спробі розв'язати цю проблему іншим способом, із середини — через литовську еліту. Саме тому однією з умов Городельської унії було зрівнювання в правах шляхти католицького віросповідання Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Литовські феодали-католики на противагу православним отримали право повністю розпоряджатися своїми земельними володіннями (до цього їхнє землеволодіння мало умовний характер), обіймати державні посади. Отже, унія, забивши два клини — між православними та католицькими феодалами, між православними народними масами й окатоличеною знаттю Великого князівства Литовського, спричинила в українських землях глибокий розкол, посилила соціальний та національно-релігійний гніт.

Після смерті Вітовта, коли на князівський трон у Литві сів Свидригайло, Ягайло з великим польським військом рушив 1431 р. на Волинь з метою максимального проникнення в українські землі. Чергове польсько-литовське протистояння закінчилося перемир'ям, відповідно до умов якого західне Поділля відходило до Польщі, а східне — залишалося під контролем Литви. Завоювання супроводжувалося активною колонізацією: у Галичині було утворено три воєводства — Руське, Белзьке та Подільське. З 1434 р. в руських провінціях було запроваджено польське право, нав'язано польський адміністративний апарат, створено шляхетське самоврядування.

У другій половині XV — на початку XVI ст. розгортаються процеси централізації, посилюється вплив Польщі та прогресує занепад Литви.

Тривале протистояння з Московським царством, спустошливі напади татар, постійна боротьба за великокнязівський престол поставили Велике князівство Литовське на межу катастрофи. Намагаючись її уникнути, литовці звернулися по допомогу до Польщі. Драматичні й гострі польсько-литовські переговори закінчилися 1569 р. компромісом — укладенням Люблінської унії, яка об'єднала Польську державу і Велике князівство Литовське в єдине ціле — Річ Посполиту.

Отже, польське проникнення в українські землі наприкінці XIV — в середині XVI ст. суттєво відрізнялося від литовського, оскільки в основу свого курсу поляки одразу поклали тотальне окатоличення, колонізацію і колонізацію краю, чим запрограмували загострення релігійних, соціальних та етнічних відносин.

Люблінська унія.

Розвиток феодального землеволодіння, посилення процесу прикріплення селян до землі сприяли формуванню та зростанню панівної феодальної верстви. У різних країнах ці процеси мали свої особливості. Так, якщо у Польщі ще наприкінці XIV — на початку XV ст. в межах привілейованої верстви було ліквідовано різницю між ступенями шляхетства, то в українських землях, які входили до складу Литовської держави, еліта поляризувалася.

На одному полюсі — невеличка група великих землевласників-магнатів, що володіла широкими правами та привілеями: економічними (величезні підвладні території та значні резерви робочої сили), політичними (можливість обіймати найвищі державні посади — канцлер, гетьман, підскарбій та ін.) та юридичними (підлягання суду безпосередньо великого князя, а не місцевої адміністрації).

На іншому полюсі перебувала значна група середніх та дрібних землевласників — шляхта. Вона концентрувала у своїх руках (порівняно з магнатами) менші економічні важелі (землі та робочу силу), підлягала юрисдикції місцевих великокнязівських намісників — воєвод і старост, раз по раз потерпала від «наїздів» магнатів на маєтки дрібних і середніх землевласників. Саме тому українська шляхта Литовської держави із заздрістю дивилася на польську, яка стала для неї омріяним ідеалом «шляхетської рівності».

Різниця справді була суттєвою. Якщо українська (як і литовська та білоруська) шляхта мусила не тільки сплачувати податки на утримання війська (серебщину), а й відбувати військову службу в загальношляхетському ополченні («посполитому рушенні»), то в Польщі утримання війська оплачував король за рахунок чверті доходів від власної маєтності. До того ж польська провідна верства мала ширші права, внутрішню однорідність, політичну незалежність.

Люблінська унія

Неоднорідність української еліти в Литовській державі суттєво вплинула на розвиток історичних подій. Так, у січні 1569 р. знекровлена Лівонською війною (1558—1583) з Московською державою, Литва змушена була піти на участь у спільному польсько-литовському сеймі, який мав винести остаточне рішення щодо включення Литовської держави до складу Польщі. Згідно з польським проектом унії Литовське князівство мусило інкорпоруватися до складу Польської держави, на чолі якої мав стояти один володар і спільний сейм, а в Литві залишалися власні адміністрація та судочинство. Знаючи, що укладення такої унії обмежуватиме їхнє всевладдя, звужуватиме спектр привілеїв, сприятиме процвітанню конкурентної польської провідної верстви, литовські, українські та білоруські магнати, які брали участь у переговорах, намагалися саботувати це рішення. А щоб остаточно зірвати сейм, після місячних переговорів вони таємно залишили Люблін.

Проте Польща не розгубилася після такого демаршу литовської сторони. Навпаки, відчуючи власну силу, вона переходить у наступ. Спираючись на українську шляхту, яка бажала припинення постійних прикордонних конфліктів, обмеження всевладдя власних магнатів, отримання широких прав, якими користувалася польська еліта, польський король терміново видає кілька універсалів про відокремлення Підляшшя, Волині, Київщини та Брацлавщини від Литви і приєднання їх до Польщі. Водночас піднімалося питання навіть про початок воєнних дій проти Литви із залученням до них татарських формувань.

Литовська делегація повернулася у сейм, коли всі українські землі опинилися поза державними кордонами Литви. 1 липня 1569 року було укладено польсько-литовську унію, яка юридично закріпила появу нової держави — Речі Посполитої. Згідно з унією обирався спільний король, єдиними для новоствореної держави мали бути сейм, сенат, гроші. Польська та литовська шляхта отримувала право володіти землями в будь-якій частині держави. Незважаючи на польський тиск, литовське князівство частково зберігало ознаки своєї колишньої державності — печатку, герб, фінанси, адміністрацію та військо. Урядовою залишалася руська мова, а правовою основою — Литовський статут.

Найдовше виступали проти унії чотири українські магнати — О. Чорторийський, К. Острозький, Б. Корецький, К. Вишневецький. Каменем спотикання стали привілеї та православна віра. Під тиском обставин ці магнати змушені були погодитися з унією, але у своїй заяві зазначили: «...ми приєднуємось як вільні і свободні, з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях», крім того, враховуючи, «що ми різних релігій, просимо, щоб нас через те не понижували і до іншої релігії не примушували».

Отже, за порівняно невисоку ціну (урівняння в правах з польською шляхтою, гарантування свободи віросповідання, збереження руської мови в офіційному діловодстві) українська шляхта всупереч українським магнатам не тільки не противилася, а й сприяла переходу Волині, Київщини, Брацлавщини та Підляшшя під владу Польщі. Основну роль у цьому процесі відігравали егоїстичні вузькостанові інтереси, але для української еліти можливості вибору надзвичайно звузилися: порівняно демократична, але слабіюча Литва; набираюча силу, але жорстко централізована Московська держава і відносно стабільна, зберігаюча громадянський мир та внутрішню єдність Польща. Українську шляхту приваблювали в польській моделі державності гарантовані політичні свободи та станові привілеї, обмеженість королівської влади, відносна релігійна толерантність. До того ж у середині XVI ст. на тлі кривавих релігійних протистоянь в Англії, Німеччині та Франції, жахів інквізиції в Іспанії та трагедій опричини у Росії внутрішнє становище в Польщі було стабільнішим. Тоді ще не чітко виявилися тенденції, які згодом призвели до кризи польської державності.

Укладення Люблінської унії відкрило новий етап у житті українських земель, етап економічних утисків, згортання політичного життя, прогресуючої втрати національних традицій і культури.

**4. Феномен козацтва:
генезис, характерні
ознаки та
особливості.
Запорозька Січ.**

Вперше термін «козак» згадано у Початковій монгольській хроніці (1240). У перекладі з тюркських мов він означає «одинокий», «схильний до завоювання».

У XVI ст. цей термін вміщено в словнику половецької мови «Кодекс Куманікус» (1303) та в додатку до грецького збірника житій святих «Синаксаря». Цікаво, що слово «козак» вживалося для позначення полярних рольових функцій: «страж» і «розбійник».

Проблема появи та формування козацької верстви досі є дискусійною. Перші спроби її розв'язання було зроблено ще на початку XVII ст., коли польські історики намагалися вивести козацький родовід із самоназви, тобто зі слова «козак».

Зокрема, польсько-литовський хроніст М. Стрийковський вважав, що козаки походять від стародавнього ватажка «Козака», який вдало боровся з татарами.

З часом викристалізувалися інші версії, що пояснюють походження козацтва:

- 1) «хозарська» — ототожнює козаків з давніми народами степу «козарами», або хозарами;
- 2) «чорноклобуцька» — вбачає в них нащадків «чорних клобуків» — тюркського племені, яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Пороссі;
- 3) «черкаська» — вважає виникнення козацтва одним з наслідків процесу міграції в Подніпров'я черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмутаракані;
- 4) «татарська» — виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, де шляхом злиття татарського елементу з місцевим населенням утворилася якісно нова верства — козацтво;
- 5) «автохтонна» — доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вічових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій вічовий устрій, у військово-службові формування, підпорядковані великому литовському князю;
- 6) «болохівська» — пов'язує козаччину з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після встановлення монгольського іга добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів;
- 7) «бродницька» — висвітлює генетичний зв'язок козацтва зі слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі — «бродниками», які жили у пониззі Дунаю;
- 8) «уходницька» — пов'язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми та іншою здобиччю;
- 9) «захисна» — пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрозі;
- 10) «соціальна» — факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання.

Поява певного історичного явища зумовлена, як правило, сумарною дією чинників двох категорій (межа між якими досить умовна): тих, що роблять виникнення цього явища можливим, та тих, які зумовлюють його необхідність. Чинниками, що робили можливими появу та формування козацтва, були:

- 1) існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами в порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями;
- 2) досвід освоєння південних територій уходниками, бродниками та ін;
- 3) природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження і самореалізації.

Необхідність виникнення козацтва зумовлена:

- 1) зростанням великого феодалного землеволодіння, що розпочалося з XV ст. і підштовхнуло процес господарського освоєння та колонізації нових земель;
- 2) посиленням феодалної експлуатації, прогресуючим закріпаченням, наростанням релігійного та національного гніту;
- 3) зростанням зовнішньої загрози, нагальною потребою захисту від нападів турків і татар.

Перші згадки про козацтво датуються XIII ст., проте як нова соціальна верства суспільної ієрархії воно формується водночас зі шляхтою протягом XV—XVI ст. Фактично майже до кінця XVI ст. термін «козацтво» фіксував не соціальний статус, а спосіб життя, рід занять. У 1572 р. король Сигізмунд II Август видав універсал про утворення найманого козацького формування. 300 козаків було прийнято на державну службу, записано у реєстр (список) і отримало правовий статус регулярного війська. І хоча ця дія мала на меті розкол козацтва, намагання використати частину його сил в інтересах польської держави, все ж вона започаткувала два важливі суспільні процеси: а) утворення реєстрових збройних формувань; б) легітимізацію козацького стану — юридичне визнання прав, привілеїв та обов'язків козацтва як соціальної верстви.

Утворений Сигізмундом II Августом загін незабаром був розформований. Лише 1578 р. уряд Речі Посполитої у зв'язку з поразкою в Лівонській війні та активізацією низового козацтва був змушений повернутися до ідеї відновлення реєстрових формувань. Король Стефан Баторій вписав до реєстру 500 козаків, які за свою службу звільнялися від податків, одержували землю на правах рангового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевої влади, судовий імунітет. Основними завданнями реєстровців були охорона кордонів та контроль за нереєстровими козаками.

З часом кількість реєстрових козаків зростала: у 1590 р. їх налічувалося 1 тис. осіб, 1625 р. — 6 тис., а 1631 р. — вже 8 тис. Організаційно реєстрове (городове) козацтво 1625 р. мало шість полків — Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Переяславський, Чигиринський. Серйозним ударом по реєстровцях і по всій козацькій верстві була «Ординація війська Запорозького реєстрового» (1638), яка зменшила кількість реєстрового війська і обмежила привілеї та права козацтва.

Запорозька Січ.

Перша писемна згадка про Запорозьку Січ з'явилася 1551 р. у польського історика Мартина Бельського (1495—1575). У своїй «Всесвітній хроніці» він повідомляв, що у першій половині XVI ст. на Хортиці збиралися козаки для нагляду за переправами, промислом і для боротьби з татарами. Того часу дванадцять порогів (Кодацький, Сурський, Лоханський, Ненаситецький та ін.) перетинали Дніпро від берега до берега і тяглися вздовж течії майже на 100 км. Після цього ріка розливалася в широку заплаву — Великий Луг, де було багато проток та островів (понад 250). У різні часи Січ розташовувалася на різних островах — Малій Хортиці, Томаківці, Базавлуці та ін.

Складність питання про місцезнаходження і час виникнення першої Січі полягає в тому, що козаки стихійно прибували на Запорозжя і будували в різних місцях так звані «городці» та засіки, або ж «січі», з повалених дерев для захисту від ворожих нападів. Проте такі імпровізовані населені пункти були слабоукріпленими і тому під натиском ворога досить швидко припиняли своє існування, не лишаючи після себе згадки, зафіксованої в історичних джерелах. Заснування першої Запорозької Січі історики, як правило, пов'язують з ім'ям козацького ватажка Д. Вишневецького.

Під його керівництвом протягом 1552—1556 рр. на о. Мала Хортиця було побудовано фортецю, мури якої не тільки гарантували безпеку, а й надалі стали своєрідною базою для здійснення походів на Крим, осередком згуртування запорозького козацтва.

З часом на Запорозжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яку називають праобразом справжньої держави. Головними ознаками держави є існування особливої системи органів та установ, що виконують функції державної влади, право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою; певна територія, на яку поширюється юрисдикція держави. Січі були притаманні усі ці ознаки. Специфічні історичні умови та обставини життя запорозців помітно вплинули на процес самоорганізації козацтва, зумовивши неповторний імідж козацької державності. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Січі була січова рада. Її рішення вважали обов'язковими для виконання. Як правило, рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила поділ земель та угідь, судила злочинців, що вчиняли найтяжчі злочини, та ін. Важливою функцією ради було обрання уряду Січі — військової старшини, а також органів місцевої влади — паланкової або полкової старшини. У різні часи чисельність козацької старшини була не однаковою й інколи становила понад 150 осіб. До цієї групи козацтва входили: військова старшина — кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі: хорунжий, бунчужний, довбиш, канцеляристи та ін.; похідні та паланкові начальники — полковник, писар, осавул та ін. Старшина зосереджувала у своїх руках адміністративну владу та судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ на міжнародній арені.

Крім власних органів державного управління, в Січі функціонувало також власне козацьке право, яке було не писаним законом, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». Це пояснюється відсутністю традиції, оскільки козаки мали того часу порівняно коротку історію; перманентною воєнною конфронтацією, яка не давала змоги зосередитися на внутрішньому житті; побоюванням запорозьких козаків, що писані закони змінять та обмежать їхні свободи. Козацьке право фіксувало ті відносини, що сформувались у Січі: утверджувало військово-адміністративну організацію (38 військових куренів і 5—8 територіальних паланок), зумовлювало правила військових дій, діяльність адміністративних та судових органів, порядок землекористування, укладання договорів, визначало види злочинів та покарань. Запорожжя мало і свою територію, яка називалася «землями Війська Запорозького». Розташовуючись на території Дніпропетровської, Запорізької, частково Херсонської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та Харківської областей, Запорозька Січ у XVIII ст. за розмірами площі наближалася до острівної Англії. Територія Запорожжя постійно змінювалася, кордони переносилися. Проте це не могло стати на заваді визнання козацької державності, оскільки у багатьох кочових народів кордони були постійно рухомими, а існування державності все ж таки визнавалося.

Глибока релігійність, ревний захист православної віри — характерні ознаки духовного життя Запорозжя. Достатньо сказати, що вступ до запорозького товариства починався з питання: «У Бога віруєш?» Саме православ'я, очевидно, значною мірою вплинуло на формування романтичної моделі лицарства, яким стало запорозьке козацтво. Адже в православній системі цінностей глибока духовність протиставляється корисливому індивідуалізму, матеріальні інтереси відсуваються на другий план.

Про прихильне ставлення козаків до релігії свідчить існування в межах вольностей Війська Запорозького Низового понад 60 церков. Козаки постійно відвідували богослужіння та різні молебні. Характерно, що при читанні Євангелія усі козаки випростовувалися і до половини витягали шаблі з піхов на знак готовності захищати зброєю слово Боже від ворога. Кожен козак, умираючи, відписував на церкву ікону, медаль, зливok золота, срібла тощо. У 1755 р. запорозький кіш придбав срібне панікадило вагою 5 пудів і вартістю 3 тис. крб, що за тих часів було величезною сумою (все жалування війська тоді становило 4660 крб).

Особливо прихильність козаків до православ'я виявилася у боротьбі проти окатоличення та унійного руху. В умовах постійного стресового стану, ризику власним життям релігія та церква були для козацтва пристанищем спокою, де можна було врівноважити й заспокоїти вируюче козацьке життя, а також підготуватися до самозречення та подвигу, що становили суть запорозького способу існування. Саме тому можна констатувати, що між православ'ям і козацтвом існував глибинний зв'язок, козацький устрій мав демократичний характер, і тому Запорозьку Січ цілком обґрунтовано можна назвати «християнською козацькою республікою».

Козацька форма державності мала свої особливості. По-перше, вона виникла не на етнічній, а на морально-психологічній основі. Людей об'єднала не сила державної влади, а духовна спорідненість. По-друге, Запорозька Січ була деформованим варіантом державності: інтенсивний розвиток військової сфери — могутнє військо та озброєння і примітивний економічний сектор (відсутність власної фінансової системи, грошей, міст, розвинутої інфраструктури).

Запорозька Січ, маючи головні ознаки державності, все ж була лише своєрідною перехідною моделлю між справжньою повноцінною державою і професійною общиною. Внутрішні недоліки (домінування під тиском обставин воєнної та невиконання господарської, демографічної, культурної та інших державотворчих функцій) перехідної моделі та несприятливі зовнішні впливи так і не дали змоги цьому зародку, ескізу української державності перерости в нову якість, але свій помітний яскравий слід у процесі українського державотворення козацька держава, безумовно, залишила.

**5. Козацько-селянські
повстання наприкінці
XVI – початку XVII ст.
Козацтво як впливовий
чинник міжнародного
життя.**

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. українськими землями прокотилося дві хвилі активного протесту народних мас проти існуючих порядків: перша (1591—1596) була порівняно короткою у часі, друга (1625—1638) — тривалішою. Головною рушійною силою народних виступів було козацтво.

Основними причинами першої хвилі народного гніву були посилення кріпосницького та національного гніту (нагадаймо, що «артикули» польського короля Генріха Валуа (1573) та третій Литовський статут (1588) фіксували остаточне оформлення кріпосного права); енергійна експансія шляхти на відносно вільні українські землі, колонізовані уходниками та запорожцями; зіткнення інтересів шляхетської та козацької верств; намагання офіційної влади Речі Посполитої взяти під контроль козацтво.

Повстання Косинського

Повстання Косинського (1591—1593) — козацьке повстання в Україні під проводом Криштофа Косинського. Перший великий збройний виступ козацтва проти шляхти і української адміністрації Речі Посполитої.

Після першого великого спалаху народної активності 1594 р. розпочинається козацько-селянське повстання під проводом С. Наливайка.

Усі спроби залучити Наливайка та його найкращих козаків до лав королівського війська зазнали поразки: Северин був відданий своєму народові, якому набридло терпіти ярмо польської шляхти. Потужне повстання розпочалося на батьківщині Наливайка – Поділлі. Повстанці зайняли Гусятин, Бар, Канів, Черкаси... Незабаром визвольна війна йшла вже на Волині, Галичині, в Білорусі – подібного сплеску народного гніву Річ Посполита ще не знала.

Як сотник надвірних козаків князя Острозького, він був змушений брати участь у придушенні повстання 1591—1593, проте після битви під П'яткою в долині Наливайка відбувається крутий злам — він залишає службу і організовує на Брацлавщині загін нереєстрових козаків. Здійснивши вдалий похід проти татар, Семерій та його прибічники захопили зброю та 4 тис. коней. Відчувши власну силу і намагаючись її збільшити, козацький ватажок посилав на Січ своїх посланців з метою прихилити на свій бік січовиків для виступу проти поляків. Частина старшини не побажала приєднуватися до дій людини, яка брала участь у розгромі К. Косинського під П'яткою, а решта, обравши наказним гетьманом Г. Лободу, вирушила на допомогу наливайківцям. У жовтні 1594 р. спалахує антишляхетське повстання на чолі з Наливайком. Уже навесні 1595 р. на території України вели боротьбу декілька десятків повстанських загонів, у лавах яких було понад 12 тис. осіб. Наприкінці 1595 — на початку 1596 р. селянсько-козацькі виступи охопили Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля та білоруське Полісся. Таке успішне розгортання повстання значною мірою було зумовлене тим, що основні збройні формування Польщі на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським у цей час перебували в Молдові, де вони намагалися посадити на молдавський трон польського ставленика.

Коли повстанці, очолювані Наливайком, стали для шляхетської Польщі серйозною загрозою, урядом було прийнято рішення кинути проти селянсько-козацького коронне військо С. Жолкевського. Розуміючи, що протидіяти численному, вишколеному та озброєному польському війську він не зможе, Наливайко з невеликим загonom (понад 1500 чоловік) відступив на Волинь, а звідти через уманські ліси до Білої Церкви. Саме в цьому місті було об'єднано сили трьох козацьких ватажків — С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи. Об'єднане козацько-селянське військо налічувало 5—6 тис. осіб, що дало змогу розгромити передові загоны шляхетських військ на чолі з Ружинським, але перед основними силами Жолкевського вони змушені були відступити.

Одна з вирішальних битв, у ході якої обидві сторони зазнали значних втрат, але жодна не отримала перемоги, відбулася в урочищі Гострий Камінь біля Трипілля. Після цієї баталії Жолкевський відійшов до Білої Церкви і чекав підходу резервів, а козацьке військо — у Переяслав, де і відбулася рада, яка обрала гетьманом замість Наливайка Лободу. Частина повстанців мала на меті перейти кордон й утекти в Росію і тому забрала з собою жінок, дітей і майно, що помітно знизило мобільність козацького війська. Отримавши підкріплення, Жолкевський відрізав повстанцям дорогу до російського кордону.

В урочищі Солониця, неподалік від Лубен, козацьке військо потрапило в оточення і зазнало поразки. Полоненого Наливайка та шістьох соратників було відправлено до Варшави, де у в'язниці його протримали більше року і у квітні 1597 р. відрубали голову, а потім четвертували тіло.

Після поразки повстань кінця XVI ст. протягом тридцяти років не було великих народних виступів. Значною мірою це пояснюється тим, що Польща, вступивши на початку XVII ст. у період активної зовнішньополітичної діяльності, постійно відчувала потребу у військовій силі козаків і тому мусила змінити гнів на милість, а репресії на привілеї. Невдачі попередніх виступів та поява нових акцентів у політиці польського уряду призвели до розколу козацтва і виникнення в його середовищі двох течій: радикальної, що об'єднувала незаможних козаків, вчорашніх селян та ремісників, які прагнули шляхом повстання домогтися перерозподілу шляхетських земель та майна і цим покращити свій життєвий рівень, та поміркованої, до якої належали заможні козаки, схильні до компромісів і мирного легітимного (законного) розширення козацьких прав та вольностей шляхом договорів з польським урядом.

З 1596 до 1625 р. домінувала поміркована течія, найяскравішими постатями якої були гетьмани Самійло Кішка (1600—1602) та Петро Конашевич-Сагайдачний (1616—1622).

Цим козацьким ватажкам вдалося досягти значних успіхів: підняти престиж українського козацтва, посилити його вплив та розширити права; перетворити козацтво з тимчасових напівпартизанських формувань на боєздатне регулярне військо; домести чисельність козацького війська до 40 тис.; трансформувати козацтво із суто воєнного в активний воєнно-політичний чинник суспільного життя, здатний розв'язувати державні проблеми; шляхом вступу всього Війська Запорозького до Київського братства утворити своєрідний союз козацтва, духовенства та міщанства.

На початку 20-х років XVII ст. загострюються стосунки козацтва з польськими властями. Відігравши вирішальну роль у Хотинській війні, в якій Польща отримала перемогу, козацтво зазнало поразки. За умовами миру, укладеного 1621 р., йому заборонялося судноплавство по Дніпру та вихід у Чорне море. Крім того, польський уряд не виплатив зароблених козаками грошей та скоротив реєстр. Утворилася значна невідповідність між силою, авторитетом, впливом козацтва та його реальними правами й привілеями. У відповідь на утиски з боку Польщі козацтво, демонструючи свою незалежність, активізувало втручання в турецько-татарські справи. Коли королівський посол, який прибув на Запорожжя, почав дорікати козакам, що вони порушують мирну угоду з Туреччиною, вони заявили: «Мир укладав король, а не ми!» Частина учасників Хотинської війни, яка змушена була повернутися в шляхетські маєтки, відмовилася від виконання феодалських повинностей. Особливого розмаху ці процеси набули на Київщині, де чимало місцевих жителів «покозачилися», тобто самовільно проголосили свою належність до козацького стану.

Намагаючись взяти під контроль перебіг подій, польська офіційна влада для придушення козацько-селянського руху відправила на Київщину 1625 р. 30-тисячне військо С. Конецпольського. Проти шляхти виступили об'єднані сили місцевих повстанців та запорожців (майже 20 тис. війська) на чолі з гетьманом М. Жмайлом. Найбільша битва між протидіючими сторонами відбулася в урочищі Ведмежі Лози поблизу Курукового озера, але, зазнавши значних втрат, жодна з них не отримала перемоги. Такий розвиток подій призвів до посилення поміркованої течії в козацькому середовищі: спочатку від керівництва було усунуто М. Жмайла і гетьманську булаву передано представнику козацької верхівки М. Дорошенку, а потім укладено компромісну мирну угоду. Згідно з Куруківською угодою всі повстанці були амністовані, козацький реєстр зростав від 3 до 6 тис., а щорічна плата реєстровцям збільшувалася до 60 тис. злотих. Водночас козакам заборонялося втручатися у релігійні справи в українських землях, здійснювати морські походи та мати відносини з іноземними державами.

Куруківська угода була компромісом між офіційною польською владою та верхівкою козацтва, але вона зовсім не задовольняла інтересів більшості повсталих, які мусили повертатися у кріпацтво. Саме тому вона прискорила остаточний поділ козацтва на дві групи: заможне реєстрове козацтво, яке дотримувалося поміркованої лінії та йшло на компроміси з урядом, і нереєстрове, яке організаційно оформилося на Січі 1628 р. та, як правило, займало радикальну позицію.

Після закінчення війни зі Швецією польський уряд 1629 р. значну частину своїх військ розквартирував в Україні, що зумовило новий вибух народного гніву. Основними причинами повстання стали грабунки та розбої польських жовнірів; зростання релігійних утисків; поглиблення протиріч між нереєстровими та реєстровими козаками, які мусили захищати інтереси гнобителів. Початком повстання стала відмова запорожців коритися гетьману реєстровців Григорію Чорному. У березні 1630 р. козаки, обравши ватажком Тараса Федоровича (Трясила), вирушили з Січі «на волость». Повстання швидко охопило Полтавщину та значну частину Лівобережжя. Стративши Г. Чорного, оволодівши Каневом та іншими населеними пунктами, козаки підійшли до Переяслава. Проти повстанців знову було кинуте коронного гетьмана Конецпольського. Майже три тижні тривали кровопролитні бої між ворогуючими сторонами. Центральною подією протистояння була «Тарасова ніч», коли невеликий загін повстанців знищив Золоту роту — добірне шляхетське формування, що охороняло штаб Конецпольського.

Зазнавши значних втрат, коронний гетьман змушений був піти на переговори. Як і під час попереднього повстання, козацько-старшинська верхівка усунула ватажка від керівництва (Тарас Федорович мусив з частиною прибічників повернутися на Запорожжя) й уклала компромісну угоду, суть якої полягала в збереженні основних вимог Куруківської угоди та в збільшенні реєстру до 8 тис. осіб. У 1635 р. поляки завершили будівництво Кодацької фортеці на Дніпрі, яка блокувала рух втікачів на Запорожжя та рейди запорожців у верхів'я Дніпра. Того ж року гетьман Іван Судима на чолі загону січовиків знищив кодацький гарнізон та зруйнував фортечні мури, але ця подія не переросла в нове повстання, оскільки козацького ватажка було підступно схоплено реєстровцями і видано польським властям.

Тарас Трясило

Новим масштабним виступом народних мас стало селянсько-козацьке повстання 1637—1638 рр., яке очолили П. Бут (Панлюк), Д. Гуня, Я. Остряниця. На початковому його етапі лідером став гетьман нереєстрового козацтва П. Бут, який зібрав під свої знамена майже 10 тис. осіб. Виступаючи під гаслами боротьби з «ляхами», захисту православної віри, знищення зрадників — старшин-реєстровців, повстання поширило свій вплив на все Подніпров'я, особливо на Лівобережжя. Наприкінці 1637 р. під Кумейками поблизу Черкас відбулася вирішальна битва. Козацьке військо, втративши більше п'ятої частини свого складу, зазнало поразки, а невдовзі біля Боровиці після невдалого бою Потоцькому було видано Павлюка та інших ватажків. Проте навіть такий розвиток подій не зупинив повстанців — вже навесні 1638 р. козаки знову активізують свою боротьбу.

Спочатку повстання очолює Я. Остряниця, потім — Д. Гуня. Та сили були нерівними, особливо коли на допомогу коронному війську прийшли жовніри Я. Вишневецького. Після поразки в бою під с. Жовнин (Черкаська область) повстанці змушені були капітулювати. На козацьких радах у Києві (вересень) та Масловому Ставі в Канівському повіті (грудень) реєстровці під тиском польського уряду визнали ухвалену сеймом «Ординацію Війська Запорозького реєстрового», за якою скасовувалося козацьке самоврядування, число реєстрових козаків обмежувалося до 6 тис. Козаки мали право селитися в трьох староствах — Черкаському, Чигиринському та Корсунському. Замість обраного гетьмана уряд направляв свого комісара. Нереєстрові козаки переходили до стану посполитих.

Я. Остряниця

Козацтво як впливовий чинник міжнародного життя.

На межі XVI—XVII ст. козацтво дедалі більше заявляє про себе як про впливову силу не тільки в Речі Посполитій, а й на міжнародній арені. Насамперед це виявилось в тому, що козацтво, міцно завоювавши позиції лідера національно-визвольного руху, водночас стає основною перешкодою турецько-татарській агресії в українські землі. Наприкінці XVI ст. грабіжницькі напади зайд стають дедалі масштабнішими та зухвалішими. Ще в серпні 1589 р. велике татарське військо рушило на Поділля. Спелеяючи, грабуючи та руйнуючи все довкола, воно дійшло аж до Львова. На початку XVII ст. татари неодноразово з'являлися в українських землях, «умиваючись, — за висловом сучасника, — по лікоть у нашій крові та спустошуючи все огнем і мечем». У цей час кримський хан заявляв: «Завойовувати держави — це наш талан, переданий у спадок нашими батьками, а хіба вам судилося воювати? Це не ваша справа».

Безумовно, ефективно протидіяти численній, мобільній, гарно організованій татарській кінноті було надзвичайно важко, але на півдні вже виникла, сформувалася і зросла сила, яка була здатна не лише відбити напади татарсько-турецьких завойовників, а й здійснювати далекі сухопутні та морські походи проти Султанської Туреччини та Кримського ханства, руйнуючи фортеці, спустошуючи володіння місцевих феодалів, визволяючи полонених співвітчизників. Цією силою було козацтво.

Тільки влітку 1587 р. козаки здійснили штурм Варни, захопили фортецю Усіану, вели бої під Бендерами. Ці та інші дії запорожців настільки занепокоїли султана Мурада III (1546—1595), що він під час зустрічі з польським послом у Константинополі, дорікаючи Речі Посполитій за невміння втримати козаків від нападів на турецькі володіння, зірвався на крик: «Чи в своєму ви розумі? Хто коли міг стояти мені на перешкоді?.. Боїться мене Пруссія, тремтять венеціанці, просять помилування іспанці, німці віддають мені те, що я хочу... Весь світ тремтить передо мною».

Своєрідною відповіддю турецькому султану на початку XVII ст. стали декілька вкрай сміливих козацьких морських походів, що сколихнули Турецьку імперію та рознесли славу про козаків на всю Європу. Вже 1606 р. запорожці взяли турецьку фортецю Варна, яка до того вважалася неприступною. Розлючений султан наказав перегородити Дніпро біля острова Тавані заліпним ланцюгом між двома фортецями — Кіза-Керменом та Аслан-Керменом, щоб заблокувати рух козаків. Посередині Дніпра було залишено лише «браму», площа довкола неї прострілювалася з гармат із фортечних мурів. Проте навіть такі перешкоди не зупинили козаків. Вони або хитрістю проникали через браму, або тягнули волоком свої чайки (від 25 до 60 км) і все ж знаходили спосіб потрапити в Чорне море, де були нестримними.

Особливо виявило себе козацтво як впливовий чинник міжнародного життя під час Хотинської війни. Перемігши польські війська 1620 р. під Цецорою, Туреччина вирішила остаточно зруйнувати польську державу. З цією метою було організовано грандіозний похід, у якому задіяно понад 150 тис. осіб, багато артилерії, навіть чотири бойові слони. На чолі цієї воєнної експедиції виступив сам султан.

Проти турецької армади Річ Посполита могла виставити 30—40 тис. польських вояків. І хоча багато хто з тодішньої польської еліти поділяв позиції гетьмана Жолкевського, який казав: «Не хочу я з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свині пасти», — все ж польський уряд був змушений звернутися до козаків по допомогу. Козаки, чудово розуміючи, що султан не зупинить агресії і за Польщею настане черга України, до того ж, враховуючи, що польський уряд пообіцяв їм платню в поході, а також поступки в релігійному питанні, погоджуються взяти участь у боротьбі проти турків. У вирішальній битві під Хотином поряд з 35-тисячним польським військом стояло 40-тисячне козацьке під проводом Сагайдачного.

Бойові дії тривали понад місяць. Втративши майже 80 тис. осіб, турки так і не змогли здобути перемоги і в жовтні 1621 р. змушені були піти на укладення миру з поляками. Проте, відігравши вирішальну роль у Хотинській війні, козаки від цього ж і постраждали, оскільки їх «союзники» поляки за умовами підписаного договору брали на себе зобов'язання заборонити козакам судноплавство по Дніпру і не допустити їхніх походів до турецьких берегів.

Про активний вихід козаків наприкінці XVI — на початку XVII ст. на міжнародну арену свідчить їхнє залучення до боротьби за престол Молдавії, Росії та інших країн. У ході цих баталій вони здобувають не тільки військовий, а й політичний досвід, розширюють своє світобачення, стають спроможними розв'язувати державні проблеми і тому інколи навіть виступають самотійно. Зокрема, 1577 р. після загибелі молдавського господаря Івоні козацький ватажок Іван Підкова оголосив себе братом убитого і розпочав боротьбу за молдавський престол. Уже у вересні запорожці захопили столицю Молдавії — Ясси, але надовго втримати міста не змогли. Під тиском турків Підкова змушений був відступати на Запорозжя, проте в дорозі був по-зрадницьки схоплений поляками і страчений на вимогу турецького султана у Львові. Ця невдача не відбила бажання в козаків поборотися за молдавський престол. Вже навесні 1578 р. двохтисячне козацьке військо рушило до Молдавії, а в червні сюди прибув ще один козацький загін з новими претендентами на господарський престол — Олександром і Петром.

Сміливі походи козацтва проти турків та татар, віртуозна військова майстерність сприяли зростанню його авторитету та популярності на міжнародній арені. В Італії, Німеччині, Франції та Англії у цей час виходить понад десяток творів, присвячених військовому мистецтву запорожців. Високо цінував козаків персидський шах: «Ви не знаєте, що це за народ, ви не знаєте, які хоробрі ці люди і як добре треба з ними обходитися. Вони — ті, що домінують на Чорному морі».

Отже, на зламі XVI—XVII ст. козацтво стало впливовим чинником міжнародного життя. Військо козаків не тільки захищало українські землі від турецько-татарської загрози, а й своїми походами суттєво ослаблювало Турецьку імперію та Кримське ханство. У критичні періоди внутрішня стабільність у Речі Посполитій, а іноді навіть безпека держави значною мірою залежали від позиції козацтва. Запорожці брали активну участь у боротьбі за престол у Росії, Молдавії та інших країнах. Водночас через недостатній політичний досвід, слабкість економічної бази, відсутність єдності та інші причини козацтво, ставши впливовою силою, не перетворилося на самостійний чинник міжнародного життя: воно не розв'язувало, а лише допомагало розв'язувати (інколи навіть відіграючи головну роль) певній державі її проблеми.

Дякую за увагу!